

DUGONICS «CSEREI»-JÉNEK FORRASA.

A «jó öregnek», a mint egyik életrajzírója nevezgeti Dugonicsot, drámáiról már sorra kiderült, hogy nem egyebek német színművek átdolgozásánál. Regényeinek eredetisége is gyanús, bár forrását még egyiknek sem mutatták ki. Ő maga csak legutolsó regényére (*Cseréi. Egy honvári herceg.* 1808.) írta rá, hogy «meg-magyarosította». Alighanem efféle «megmagyarosítás» többi regénye is. Mert hiába mondja *Etelkáról* Dugonics, s neki hitelt adva, legújabb életrajzírója, Prónai Antal,¹⁾ hogy «primum hoc est in patria nostra originale et vere nationale roman», eredetiségében nehezen hiszünk, vagy legfeljebb oly értelemben vesszük, mint valószínűleg ő maga vette, t. i. magyar tárgyában látjuk eredetiségét s elsőségét. Hogy *Etelka*, *Arany perczek* és *Jólánka* című regényei meséjét honnan vette, talán majd kideríti egy kedvező véletlen. De *Cseréit* olvasva, lehetetlen föl nem ismernünk forrását, a még ma is igen olvasott, első rangú szatirikus regényt: Voltaire *Zadigját*.

Voltaire és Dugonics! Egész világ áll e két író közt, s az irodalmi, ízlésbeli és művészi fejlettség közt, melyet képviselnek. Voltaire a Dugonics forrásai közt nem kisebb curiosum, mint Petőfi Gömör-megye táblabírái közt.

S tévednénk is, ha azt hinnők, hogy hasznára volt irodalmunknak ill. királó munka megmagyarosítása. Dugonicsnak nem volt fogékonysága a Voltaire-i eredetiség ízéhez; mert ha lett volna, akkor nem «megmagyarosítja», hanem lefordítja; így ellenben élet kicsorbitotta, savát-borsát jámbor cukorral ízetlenítette el. Átvette a mesét, a puszta anyagi részt, s gondosan kiűzvé belőle Voltaire szellemét, beletepedett testes «szögedi» magyarságával, puritán erkölceivel, Gyöngyösin táplálkozott ízlésével, ő maga: «Dugonics András királyi oktató.» Képzeltetni, mint széttertyedt ez erőszakra maga a mese is! *Zadig* és *Cseréi* rövid egybevetése, ha egyébire nem, annak megállapítására mindenestre jó lesz, hogy minden irodalmi kölcsönhatás-

¹⁾ Dugonics András életrajza. Szeged. 1903.

nak megvan a maga ideje; siettetni azt hiábavaló; s eredménye csak úgy lehet, ha az átvevő s az átadó irodalom közt nincsenek aránytalan fejlődésbeli távolságok. Ezért jött korán Zrinyi, ezért maradt meddő Bessenyei Voltairekedése, ezért nem alkotott halhatatlan műveket Kazinczy Goethe-kultusza s végül ezért lett *Zadig*-ból is... *Cserei. Egy Honvári Herczeg.*

* * *

Dugonics nem tudott francziául. Föl kell tennünk tehát, hogy német fordítást használt. Mielőtt az összevetéshez fognék, a közvetítés kérdésével akarok végezni.

Zadig Londonban, 1747-ben jelent meg először, és pedig «*Memnon histoire orientale*» czímen; ennek második kiadása 1748-ból való.¹⁾ Mai czímén («*Zadig ou la Destinée. Histoire orientale.*») hely nélkül, 1748-ban nyomtatott ki először és pedig megtoldva három fejezettel (a végleges alakban a XII., XIII. és XVII. fejezet) s itt-ott a szövegen is változtatva egy-egy kicsit. Ugyanezt a szöveget adja az «összes művek» drezdai 1748-i kiadása, valamint e kiadás 1752-i újra nyomása.

Zadig megint egy újabb fejezettel (a végleges alakban VII. fejezet: *Les disputes et les audiences*) gyarapodott az ú. n. *édition encadrée* (1775) XXXI. kötetében. Majd a kehli kiadásban kapta meg végleges alakját (1784 és 1785—89): ebben jelent meg először a mai XIV. és XV. fejezet (*La danse* és *Les yeux bleus.*)²⁾

Ezek ismeretével megállapítható, melyik Voltaire-kiadást használta Dugonics, illetőleg az ő közvetítője, a német fordító. Sőt útbaigazítást nyerhetünk így módon a közvetítő német fordítás közelebbi meghatározására is.

A kehli kiadás (a végleges *Zadig* szöveg) nem jöhet szóba, mert XIV. és XV. fejezete nincs meg Dugonicsnál. Épügy elvetendő a legelső, *Memnon*-cz és az 1748-i, helynélküli, azonkívül a *Zadig* című kiadás szövege, valamint ez utóbbinak az 1748-i és 1752-i drezdai kiadásokban levő változatlan újranyomása, mert úgy a *Memnon*, mint a *Zadig* című szövegből Dugonicsnál már meglevő fejezetek (a végleges szöveg VII., XII—XV. és XVII., illetőleg VII., XIV. és XV. fejezetei) még hiányzanak.

Marad tehát az *édition encadrée* (1775) szövege. Ennek 19 fejezetét *Cserei* 18 «rész»-e — a VI. és VII. fejezet egybevonásával —

¹⁾ Szintén londoni nyomás.

²⁾ L. Georges Bengesco: *Voltaire. Bibliographie de ses oeuvres. Tome I. Paris 1882—1885.* pp. 435—438.

híven reprodukálja. Ezen a szövegen alapult tehát az a német fordítás is, melyet Dugonics használt. S ez azok közül, melyeket *Cserei* megjelenése (1808) előtti időből ismerek, csak a Mylius-féle lehet: *Voltair's sämtliche Schriften. Erster Band. Berlin, bei Arnold Weber, 1786.* 153—286. lapján «Zadig oder das Verhängnis. Eine morgenländische Geschichte» czímen. A fordítók neve nincs kiírva, csak a *Vorrede* alján van így megjelölve: M . . s, S . . r, B . . e.

A következőkben tehát, *Zadig* és *Cserei* összevetésénél az *édition encadrée* szövegét veszem alapul.¹⁾ *Zadig*, az *édition encadrée*-beli alakjában, 19 fejezetből áll, melyekben majdnem ugyanannyi, különböző eredetű mese, anekdota, vagy tanulsággal csattanó történetecske fűződik össze egy hős (*Zadig*) élettörténetévé. Voltaire főcélja nem az, hogy egymást motiváló részleteket szerkezetileg is szoros egységbe olvassszon; gondja van ugyan erre is; de meglehetősen önálló értékre jut nála minden fejezet az által, hogy ürügyül szolgál társadalmi, politikai és vallásos fonákságok kigúnyolására.

Dugonicsnál is megvan valamennyi részlete a mesének, és pedig ugyanolyan sorrendben. Csakhogy ő nála elkallódik a szatira, s elsőrangú fontosságra emelkedik maga a történet. Legott kirí a szerkezet lazasága; a részletek, melyeknek különállását Voltairénél a szatira igazolta, szertehullanak, s összekerülések csak a véletlen, vagy önkény művének tetszik. Nem motiválják egymást; nem elégitik ki a legprimitívabb s legelnézőbb kritikust: a kíváncsiságot sem. Így dült

1) Német fordítást 1808 előtti időből Goedeke (*Grundriss zur Gesch. der deutsch. Dichtung. Fortgeführt von Edm. Goetze. VII. Band. 1898. p. 661.*) a Mylius-félén kívül még kettőt említ: 1. *Ausgesuchte Romane, Erzählungen und Dialogen. Wien. 1790.* Sajnos, ezt német könyvtárakból sem sikerült megkapnom. — 2. *Zadig, oder das Verhängniss, und der Hurone. Zwei der interessantesten Romane von Voltaire; frey bearbeitet von H. Müller. Hamburg, Vollmer.* Megjelenési évét Goedeke 1808-ra teszi; de ez nem lévén a címlapon, e felől talán még lehetne Dugonics forrása. Figyelmet érdemel, hogy a cím szabad átdolgozásnak mondja. Ha tehát Dugonics esetleg ezt használta volna, lehet, hogy némely változtatás nem neki, hanem a fordítónak volna tulajdonítandó. Ezt a fordítást (ill. átdolgozást) kértem többek közt a müncheni egyetemi könyvtártól is, s kaptam helyette egy másikat, melyről Goedeke nem tud, de melynek címe ezéhez feltűnően hasonlít: *Zadig oder das Schicksal und der Hurone. Zween der vorzüglichsten Romane Voltaires, neu bearbeitet von Müller. Hamburg, bey Gottfried Vollmer, évszám nélkül.* Kérdés, nem ennek téves átírása-e a Goedekében levő cím? («frey bearbeitet» a «neu bearbeitet» helyett?) — Elég az hozzá, hogy Dugonics forrása ez sem lehetett, mert ez meg a kehli kiadás szövegét fordítja.

össze alakítván törmelékké Voltaire szép, kaczer épülete, mihelyt alapját, a szatírá, kirántották alóla.

Az összevetést nehézkessé és hosszadalmassá teszi a regénynek épen említett sajátága: hogy úgyszólván, csupa epizódok gyűjteménye. Nem lehet sem *Zadigot*, sem *Csereit*, mint egy történetet, főfordulataiban elbeszélni: fejezetenként kell előadni. Részletes egybevetést csak az elején adok, később lehetőleg gyorsan fogok haladni. Számokkal jelzem a megfelelés 18 részletét, mindenikben *Zadignak* egy-egy fejezetével (chapitre) szembeállítva *Cserei* megfelelő «rész»-ét, vagy §-ait.¹⁾ A *Cserei* elején levő ajánlásnak («Beniczki Máriának, unokám' szülöttének») semmi köze sincs a *Zadigot* bevezető *épître dédicatoire*-hoz. Ezt tehát elhagyom.

1. *Zadig*: I. (Le borgne.) A történet hőse *Zadig*, babiloni ifjú. Jó természetes esze van. Sokat tanult a bölcsesektől. Egy alkalommal megmenti jegyesét, az előkelő származású Sémiret, kit álarczosok akarnak elragadni; de balszeme tájékán megsebesül. Orvosa lehetetlennek tartja a balszem gyógyítását. Mindamellett *Zadig* meggyógyul; az orvos pedig könyvet ír, melyben bebizonyítja, hogy nem lett volna szabad meggyógyulnia. *Zadig* felgyógyulván, legott jegyeséhez siet, de még útközben megtudja, hogy az máshoz ment. Elájul, sokaig nyomja az ágyat, felépül, s elvesz egy polgárleányt (Azora), remélvén, hogy ezzel szerencsésebb lesz. Egy hónapig boldogul élnek.

Cserei: I. szakasz. 1. rész. (Csereinek házassági.) *Cserei* már két éve lakik a Sepel²⁾ szigetén. Kevében. Jövevény, előkelő (de most még titkolt) származású, okoskodni szerető ifjú. Honvárbán, a honnan nagyanyja küldte ide, már sok szerencsétlenség érte. Eljegyzi Lépát, a «visegrádi király» leányát, Szvatoplug unokáját. Egy sétatjuk közben lovagok ragadják el a leányt, a ki megmenekül; *Cserei* azonban balszemén (nyíltól) megsebesül, meggyógyul, bár orvosa könyvet ír a balszem «gyógyulhatatlansága» felől. Lépa ekkorára máshoz ment nőül. *Cserei* is meggondolja a dolgot: elvesz egy Maliba nevű, egyszerűbb sorsú leányt. Két hónapig boldogul élnek.

Dugonics átteszi a történetet Magyarországra, Takson korába, s hosszadalmas, bevezető tájékoztatással szolgál, rajzolva a Takson korabeli állapotokat, részletesen ismertetve a többi szereplők körülményeit is. Voltaire, a szatirikus, a csattanó felé siet: Dugonics komolyan veszi magát a történetet, *regényt* kezd széles alapon. Nem fordít tehát, bár sok helyütt nagyon közel jár az eredeti szöveghez. Némely apró eltérést talán fölösleges is megemlíteni. De jellemző Dugonics nőalakjaira, hogy Lépa, mikor el akarják ragadni, hősiesen védekezik, karmol, pofozkodik, holott Voltairenél Sémire-ről ily magyaros hősiesség

¹⁾ Dugonics regénye három szakaszra, ezek 6, 7, ill. 5 részre, s valamennyi rész több §-ra oszlik.

²⁾ A neveket úgy írom, mint Dugonics.

nincsen feljegyezve. Az is érthető, hogy az orvost, a ki Voltairénél memphisi ember, ő németnek teszi meg s a lehető legpocsékabb embernek festi.¹⁾ Az pedig naivságára jellemző, hogy eltompítja Voltaire szatiráját: Voltaire orvosa a gyógyulás után írja meg a nagy könyvet, hogy Zadignak nem lett volna szabad meggyógyulnia; Dugonics németje még a felgyógyulás előtt megírja. Az a névetség is elvész, hogy mikor az orvos kijelenti, hogy a balszem gyógyíthatatlan, egész Babilon csudálja mélységes tudományát. Voltaire folyamatos elbeszélő modort használ, Dugonics sűrűn dialogizál s e rövid történetet 16 §-ra szaggatja, melyeknek együgyű címeket ad.²⁾

2. *Zadig*: II. (Le nez.) Egyszer Azora nagy felháborodással jön haza egy sétájáról. Egy fiatal özvegyen bofráncozott meg, a ki befogadta két nappal azelőtt, hogy férje sírjától el nem távozik, míg az a folyó ott folyik a sír mellett; két nappal a fogadás után a vizet másfelé árkolta.

Azora másszor, két napi távollét után hazaérkezvén, azt hallja szolgáitól, hogy ura meghalt. Zadig jó barátja, Cador, vigasztalja az özvegyet, elég sikeresen. Egyszerre csak lép-bajról kezd panaszkodni, melynek nem használ más, csak ha egy tegnap-holt ember orrát teheti az oldalára. Azora beretvéval megy férje holttestéhez, de az, orrát védőleg megfogván, felemelkedik, s a folyóvizet elvezető asszonyra emlékeztetvén, leczkérteti feleségét.

Cserei I. szakasz, 2. rész. (Házi Zenebonák.) Maliba egy patakparton sétálva, sírhantra boruló fiatal özvegyet talál, ki megesküszik, hogy míg az a patak ott folyik, ő onnan el nem megy. Egy hét múlva arra felé jár megint: az özvegy már akkor ásóval-kapával igyekszik másfelé terelni a patakot. Maliba «tüzesen le-hordotta az özvegyet», s hazaérve elbeszélte Csereinek is «a' gyalázatos özvegyasszonynak embertelen csinnyát».

Maliba nemsokára látogatóba megy három napra. Míg odajár, Telekesnek, Cserei barátjának, az jut eszébe, hogy tegyék próbára hűségét. Egy díszes koporsót tétetnek a kevi templomba; Cserei oda-zárkodik, hogy jeladásra belefekhessék, holtnak tétetve magát. Hazajön Maliba, Telekes halotti tort ülő gyászolók között fogadja s tudatja vele a gyászhirot, hogy meghalt Cserei. Maliba vigasztalhatatlan. Telekes ezt jó jelnek tartja s megviszi a hírt a templomban rejtőzködő Csereinek. Másnap azonban már könnyebben veszi Maliba az özvegyiséget, elárulja, hogy szívesen lenne Telekes nejévé, kinek Cserei állítólag átadta azon «tanuleveleket», melyek alapján Sepel szigete ő reá szállhat. Telekes egyszerre csak kólikáról kezd panaszkodni, mit nem gyógyíthat meg más, csak ha hátára egy kólikában sokat szenvedett ember ráteszi a lábát. Maliba, megnyugtattatván a felől, hogy szegény Cserei

¹⁾ «Harscsa-szája irtóztató. Ökör-nyelvét füstre löhetőtt volna aggatni». 25. l.

²⁾ Pl. Szigetbe érés. Új foglalatosságok. Veszedelem. Megszabadulás. Változás. Hitetlenség, stb.

láb nélkül is útmehet Attilához és Árpádhoz a «másik velágon», kést vesz kezébe s Telekessel együtt a templom felé megy. Cserei idején belefekszik a koporsóba, s a mint Maliba lába levágásához fogna, megkapja kezét s épúgy leczkérteti feleségét, mint Zadig a magáét.¹⁾

Az eltérés tehát ismét jelentéktelen. Voltairenél lép-baj, itt kólika; ott orr, itt láb; ott egyszerűbb, itt hosszadalmasabb a próbára tevés; ott a férj, itt a barát tanácsolja a cselt; ott a kert alján, itt templomban helyezik el a koporsót; ott csak a nő megy a sírhoz, itt a barát is; ott «Tchimavar», itt a «másik velág» Attilával és Árpáddal. Voltairenél az egész kis gyors elbeszélés a nő szempontjából történik s így meglepőbb; Dugonics hol a nőhöz, hol a férjhez vezet; a csel felét előre elárulja; megjelenít, dialogizál, 5–6 sort lapokká hígít; s nem mulasztja el naivul megjegyezni, hogy Cserei csak szükség esetén fekszik bele a koporsóba. Naiv író naivnak tartja olvasóit is. Jellemző az is, hogy Maliba nem egyedül megy el hazulról: vele megy az anyja s egy leányzó.

3. *Zadig*: III. (Le chien et le cheval.) Zadig nemsokára elvállik feleségétől, elvonultan él s vizsgálja a természetet: ez az igazi boldogság, nyugalom, legalább nincs az embernek felesége, a ki levágja az orrát. Egyszer a királyné emberei egy elveszett kutyát s lovat keresőben, arra felé járnak s Zadigtól kérdezősködnék; az egész pontosan előadja nekik a keresőben levő kutya és ló méreteit, tulajdonságait; de útbaigazítani nem tudja őket. Elfogják, mert világos, hogy ő lopta el a két állatot. Elítélik. De a kutya és ló megkerül. Zadig pénzbírság lefizetése után előadhátja védelmét. Ő bizonyos jelekről ismerte meg a kutya és ló méreteit. A homokban látott nyomokból megállapíthatta, hogy a kutya nem rég fadzott (csecse lógott), füle hosszú volt, s egyik lábára sántított. — Az egyenlő távolságra levő patkónyomok ügető lóra vallottak; a hét láb széles úton jobbról-balról le-le volt verve a por a bokrokról: tehát a ló farka $3\frac{1}{2}$ láb hosszú; hasonlóképp állapította meg magasságát is, stb. A bírák kénytelenek fölmenteni őt, de megfizettetik vele a perköltséget. — Zadig felfogadja magában, hogy többet nem mondja meg, a mit látott. Nemsokára újabb pénzbírságot fizet, mert egy államfogyó elszökött, az ő ablaka alatt ment el s ő nem jelentette fel. Zadig belátja, hogy már az ablakban ülni is veszedelem.

¹⁾ *Zadignak* itt tárgyalt fejezete az *ephesusi matrona* sokat vándorolt történetének egyik változata. Több magyar feldolgozása ismeretes már eddig is: 1. *Poncianus historiója* (1573) XV. elbeszélése, 2. Versegly *Szenteriné* cz. költeménye (a mely épen Voltaire elbeszélésén alapszik), 3. Kis János *Ephesusi matrona* cz. költeménye, 4. Jókai *Meséskönyvének Mire kell a fű?* cz. meséje, melyekre Heinrich Gusztáv és Tolnai Vilmos hívták fel a figyelmet. Ezekhez sorozandó most már ez a Dugonics-féle «megmagyarosítás» is (l. Krausz Sámuel: *A hűtlen özvegyasszony irodalmáról*. Ethnographia, 1904. évf. 265., 311. l.)

Cserei, I. sz. 3. r. (Esze mélysége.) *Cserei* nem úzi el *Malibát*, csak anyósára bizza. Kerüli a társaságot; kiköltözik *Keviből* egy fásátorba *Soroksár* átellenében. Vizsgálja a természetet. A fejedelem-kisasszony (*Örkény*) inasai egyszer egy elveszett ebet, később egy lovat keresnek. *Cserei* mindkettő jellemző méreteit, sajátosságait megmondja nekik. Az inasok feljelentik, poroszlok jönnek érte s a (budai) csonka toronyba zárják, ugyanoda, a hova *Dugonics* egy régebbi regényhőseit, *Etelét*, zárták volt.¹⁾ Kivallatják, előbb a lólopás iránt, majd tisztességesebb börtönt adva neki, a kutya ügyében. A vallató bíró maga *Telekes*. Az inasok hozzák a hírt, hogy a ló, meg a kutya előkerült. *Cserei* kiszabadul. Egy rabot lát megszökni, de a kérdezősködő poroszloknak, az eddigieken okulva, nem árulja el. Ezért is majdnem becsukták.

Eltérések: *Zadig* előzi *Azorát*; *Cserei* *Malibát* nem; *Voltaire*nél az ítélkezésnél előbb kerül szóba a kutya, azután a ló, *Dugonics*nál fordítva, mert «a paripalopás főbenjáró dolog Magyarországon»; ott még a megfektetés előtt, a bírák szégyenére, itt csak utána kerülnek meg az állatok. *Dugonics* hosszadalmasságát többé nem emlegetve, fontosabb különbségek — toldások — is vannak. *Dugonics* u. i. korábbi regényeihez akarja fűzni *Csereit* is néhány szállal (pl. a *Csonka-torony* s *Etele* emlegetése), ezért a vallatást a személyazonosság megállapításával kezdi, hogy kitűnjék *Cserei* rokonsága előbbi regényei hőseivel. Így tudjuk meg, hogy *Honvárbán*, *Kapor* városában született, fia ama *Tökölnek*, kinek anyja, *Márna* (*Sepel* lovásznak leánya és *Lebék* hitvese) *Dugonics Jólánka* cz. regényében szerepel (I. könyv, III. sz. I. r.); megtudjuk, hogy Magyarországra azért jött, hogy visszakérhesse a fejedelemtől *Sepel* szigetét, őse (*Sepel*) egykori birtokát.

Azt hiszem, a részletes bemutatásból elég ennyi... Ezután a *Voltaire* meséinek csak lehető legsoványabb vázlatát idézem fel, némileg részletesebben mondva el *Cserei* viselt dolgait s megjelölve egy-két jelentékenyebb eltérést.

4. *Zadig*: IV. (*L'envieux*.) Tudósok közt a griffmadár s egy arra vonatkozó zoroasteri törvény felől vita támadván, *Zadig* így dönt: ha van griff, *Zoroaster* tilalmát követve, ne együnk; ha meg nincs, úgy sem ehetünk. Kis hujja, hogy e miatt karóba nem húzták.

Zadig irigye, *Arimaze*, feljenti őt egy királysértő verse miatt; már viszik is *Zadigot* a vesztőhelyre. De kiderül az igazság: *Zadig* a papirost, melyre a vers volt írva, ketté tépte volt; az irigy csak egyik felet találta meg; de most megkerülvén a másik fele is, kitűnik a vers egész s most már kifogástalan értelme.

Cserei, I. sz. 4. r. (*Csereinek* új veszedelmei.) *Cserei* *Tökölbe* megy lakni, hol *Telekes* jóvoltából egy kastélyra tesz szert. Tudós

¹⁾ *Etelka*, II. könyv, I. szakasz, III. rész.

pannonok látogatják; ezek egyszer a féniksz madárról vitatkozván, húsát némelyek ehetőnek, mások tisztátalannak mondták. Cserei névetve dönt: ha van féniksz, húsát mög ne ögyétek; ha nincsen, mög nem öhetitek. Ezért feljelentik a főkenéznek, a ki mindenáron vesztére tör; Telekes maga is alig csillapíthatja.

Cserei verset írt az augusztai ütközetről. Hogy vendégei faggatásaitól menekedjék, ketté tépte s a kertben bokrok közé dobta. Irigye, Darázs (szintén idegen származás), megleli az egyiket, s feljeleníti Csereit, mert a papiroson ez volt:

Átkozhattya Lehel
Takson fejedelmet
Hogy érötte veszött
Ne adgyon kegyelmet.

«Az akkori magyar időben minden mög-vizsgálás nélkül el-károztatott az, ki a' Fejedelmet gúnyoló írásokkal mög-csipkődni merte.» Agyonnyilazásra ítélik Csereit is, de még idején megkegyelmeznek neki. Takson u. i. lenyilazott egy hollót, melynek szájában leánya nemrég elveszett gyűrűjét vélte látni; de nem gyűrű volt, hanem, a mint Takson leánya, Örkény, rájött, a Cserei-féle versek másik fele. Ezzel kiegészítve, a vers így hangzik:

Átkozhattya Lehel	végét csatájának
Takson Fejedelmet	tévé bírájának.
Hogy érötte veszött	nem tartya kárának,
Ne adgyon kegyelmet	Augusta' várának.

Cserei ártatlansága kiderül. Darázs csak azért nem bűnhődik, mert Cserei maga kéri fölmentését. Cserei ettől kezdve mindennapos vendég a fejedelmi udvarban (mely akkor Sepelben mulatott).

Dugonicsnál griff helyett féniksz szerepel, de motiválatlannak tűnik fel az egész vita, míg Voltairenél határozott vallási színezete van. Voltairenél papagály, egy lehullott barackhoz tapadottan, Dugonicsnál holló találta meg a vers másik felét; ott maga a fejedelem, itt a fejedelem leánya, Örkény deríti ki az igazságot. Más a vers tárgya is.¹⁾

5. *Zadig*: V. (Le généreux.) Babilonban hagyományos czere-móniák közt jutalmazták meg ötévenként a legerényesebb embert. A fősatrpa ajánlatait nem fogadva el, a király Zadignak ítéli a jutalmat a bátorságaért, mert hallatlan a historiában, hogy udvari ember (mint Zadig) merjen jót mondani a királynak egy elkergetett miniszteréről.

Cserei, I. sz. 5. r. (Csereinek elő-menetele.) Világosan minden

¹⁾ Zadig verse így szól:

Par les plus grands forfaits j'ai vù troubler la terre.
Sur le trône affermi le roi sait tout dompter.
Dans la publique paix l'amour seul fait la guerre:
C'est le seul ennemi qui soit à redouter.

tíz évben nagy ünnepet tartanak, melyet még Árpád rendelt Etelka emlékeztetére. Megjelenik ott a fejedelem s az az ötven ügyelő, kik az országban tapasztalt jó erkölcsöket feljegyzik s itt jutalomra ajánlják. A csongrádi, győri és ungvári ügyelő ajánlatait nem fogadva el, Takson Csereinek ítéli oda az arany kupát, mert ő mentetgetni mert egy százdost, kire Takson megharagudott volt.

A tartalomból is kitűnő csekély eltérésen kívül alig van különbség. Dugonics komikus hozzátevése, hogy ezt az ünnepet ezentúl a kaporérés idejére teszik, Cserei emlékeztetére, a ki Kapor városában született.

6. *Zadig*: VI. (Le ministre) és *Zadig*: VII. (Les disputes et les audiences). E két fejezet lényeges módosítása, összevonása és pótlása Cserei: I. sz. 6. r. (Csereinek jeles ítéletei).

Voltaire VI. fejezetében *Zadig* minisztersége van elbeszélve. Jellemzi, mint éleseszű bírót, három példát hoz fel ítéletei bemutatására. A VII. fejezet e példák számát még egygyel szaporítja. Azonkívül ezt beszéli el: *Zadig*hoz, a fiatal miniszterhez, szívesen jártak kihallgatásra a nők. Megjelent az irigy Arimaze felesége is, leejtette harisnyakötőjét; *Zadig* felvette, de nem kötötte fel neki, az asszony nagy bosszúságára. Az asszonynak valahogy fülébe jut, hogy a királynénak is ép olyan harisnyakötője van. Erre az adatra fogja építeni *Zadig* elleni bosszúja tervét.

Dugonics híven követi Voltairt Cserei tanácsnokságának jellemzésében, de példái már nem mind ugyanazok. A VI. fejezetből egyet sem vesz át, de megtartja a VII. fejezetbelit. Egy példát *Zadig* IX. fejezetéből (*L'escalage*) előlegez; négy példát pedig más, ismeretlen forrásból vesz. További különbségek: elhagyja a VII. fejezet végén levő harisnyakötő-históriát (de majd a következő részben felhasználja); végül az ítéletek elé betold egy korrajzot («a gyülevész czudarokról»), hogy Cserei bírói tevékenységét szükségesnek mutathassa be.

Dugonics példái Cserei bírói éleseszűségére a következők: 1. Egy pesti német kölcsön adta lovát egy szerecsennek,¹⁾ de előbb megeskettette egy kőre, hogy a kölcsönzés föltételeit megtartja. De a szerecsen eladta a lovat s most makacsul tagad. Cserei elküldi a németet a kőért; a német sokáig odajár; Cserei türelmetlenkedik, mire a szerecsen elszólja magát, hogy abba két óra is beletelik, míg visszajöhet a német.²⁾ 2. Egy kocsis kötekedésből neki hajtott egy megterhelt szekérnek, jól lehet ennek kocsisa előre figyelmeztette, hogy térjen ki az ő könnyű kocsiával. Az igáskocsis a vallatáskor, Cserei tanácsára, némának te-

¹⁾ Dugonics szerint (85. l.) az izmaelitákat «másként szerecsennek-is, Zsidóknak-is nevezték».

²⁾ Ezt a példát *Zadig* IX. fejezetéből vette.

teti magát, mire a másik méltatlankodva kiált: «bezzeg nem volt néma az országúton, mikor ezt kiáltotta felém: Fére üres a mázsás elől!» 3. Egy bolgárt, ki a szegedi mészárosokat hamis fonttal való méréssel rágalmazza, azzal ijeszti meg, hogy meg fogja vizsgáltatni a fontot, s ha a bolgár vádja nem igaz, lehúztatja a bőrét. A bolgár többet eléje sem mer kerülni. — E példából annyira hiányzik minden elmésség, hogy akár meg is történt! 4. A szerecsenek közt (kik még ekkor «Pogányok voltak») vita támadt a felől, hogy templomukba jobb- vagy ballábbal kell-e belépni? Takson, ismervé a «vallásbéli czivakodások» káros voltát, Csereire bízta az ügyet. Cserei meghagyja, hogy összetett lábbal ugorjanak be.¹⁾ — A következő két példa Cserei «természeti tudományát» van hivatva ismertetni. 5. Örkeny próbára akarja tenni Csereit, vajjon «az igazi rúsát meg tudná-e a' csinálttúl különböztetni», a nélkül, hogy megszagolná, vagy megfogná. Csinált rózsa-tesz sok igazi közé. Cserei méheket éreszt rá, s a melyikre nem szállnak, az a csinált virág. 6. Örkeny kérdi Csereitől, látott-e rózsaszínű lovat? «Láttam fehér lovat. Ez is rúsaszín: mert van fehér Rúsa-is.» — Eféle tréfákra irodalmi forrást keresni talán fölösleges.

7. *Zadig*: VIII. (La jalousie.) Astarté királyné s Zadig szinte észrevétlen egymásba szeretnek. A király gyanút fog. Az irigy felesége elküldi neki a VII. fejezetbeli harisnyakötőt ravasz magyarázat kíséretében.²⁾ A király elhatározza Zadig és Astarté kivégeztetését; de néma törpéje rajzban értesíti erről a szerelmeseket. Zadig, Cadór tanácsára, Egyiptom felé menekül.

Cserei: II. sz. 1. r. (Csereinek bújosassai) és 2. r., 1. és 2. §. (Csereinek el-útazása). Cserei és Örkeny (Takson leánya) egymásba szeretnek. Örkeny szolgálóktól küldöz ajándékokat Csereinek: egy «rúsa-szín» kardkötőt s ugyanolyan színű laplikát (pántlikát). Híre fut, hogy Cserei veszi Örkenyt. Fülébe jut Taksonnak is, Csereit elküldi az udvarból, mert leányát csak fejedelmi sarjnak adja. Cserei Tökölbe megy, sokat társalog az «irigy» feleségével, Daráznéval. Ez mindenáron meg akarja hódítani Csereit, kelletti magát. De egyszer megharagszik rá, mert reszketőjét leejtván, Cserei nem vette fel. Bosszúból elárulja Taksonnak, hogy Örkeny mit küldöz Csereinek. Megindulnak az árulkodások, a szolgálók is sokat pletykáznak: Takson megharagszik s parancsot ad Málé nevű néma szolgájának, hogy «Örkénnek mérget adgyon; Csereit pedig agyon zsinóroztassa». A néma Málé rajzban tudatja veszedelmüket a szerelmesekkel. (Eddig az 1. rész. A következő már a 2. rész 1. és 2. §-a.) Cserei, Telekes tanácsára, s Örkeny levélbeli sürgetésére, a Dunán egy dereglyén menekül, két szerencsén szolga kíséretében. Elérkezik a Duna torkolatához. Onnan Mekkába («Szerecsenországban») akar eljutni.

Dugonics teljesen elrontotta a Voltaire-féle történetet az által, hogy Csereit nem a királynéba, hanem a királykisasszonyba teszi szerelmessé. A jogos féltékenység mozzanata kiesvén, Takson ítélete örűtség. — Az *envieuse* harisnyakötőjéből is Örkeny ártatlan laplikája

¹⁾ Ez a példa a VII. fejezetből való.

²⁾ A királynénak éppen olyan harisnyakötője volt.

lesz s ez által elvész a miniszteri kihallgatások pikantériája. (Ez a rész különben, mint már jeleztük, *Zadig* VII. fejezetéből van ide csapva.) De Dugonics, becsületes igyekezettel, egy erkölcsös szerelmi történetet akar itt megindítani s magyar loyaltása is visszariad attól, hogy egy magyar fejedelemnét tiltott szerelmi üzemekkel üssön ki olvasói tiszteletéből.

8. *Zadig*: IX. (La femme battue.) *Zadig* egy feleségét verő egyiptomit, az asszony segítségére sietvén, leszúr. Erre az asszony, bár ő hívta segítségül, szidja, átkozza. *Zadig* tovább megy, újra segélykiáltásait hallja az asszonynak, kit négy *babiloni* lovas ragad meg. Rösszat sejtve menekül tovább, rá se hederítve az asszony újabb segélykiáltásaira.

Cserei: II. sz. 2. r., a 3. §-tól végig (Csereinek el-útazása). Mekkához közeledvén, megment egy férfi haragjától egy nőt, leszúrja a férfit s a nő kifakadásán csodálkozva, tovább megy. Csakhamar szerecsen lovasok ragadják el a nőt s viszik Mekka felé. A nő kéri Csereit, szabadítsa ki s vigye be Mekkába: örökre az övé lesz.

Dugonics toldásai itt igen jellemzők. Mielőtt a férfit megtámadja, szerecsen szolgájával méltatlankodó kérdéseket tolmácsoltat hozzá: «ha nem szegyenlené-e (férfi léttére) egy gyöngye személyet úgy sanyargatni? neveltetnöd a' Tigrisök, és Oroszlányok alatt költött» stb. A küzdelem útján is hosszan párbeszédez a leánynyal, s mikor ez kijelenti, hogy inkább maga *heverne* ott megölt szeretője helyett, Dugonics, azaz hogy Cserei, rávágatja a tolmácscsal e mulatságos hetykeséget: «Hever a' Disznó; a' Magyar pedig halála után-is nyugszik.»

9. *Zadig*: X. (L'esclavage.) Alig ér *Zadig* a közeli faluba, elfogják s mint gyilkost, rabszolgaságra ítélik. Sétoc nevű arab kereskedő veszi meg, ki éles eszéért igen megkedveli. Hazaérve, ügyesen intézi el Sétocnak egy peres ügyét.

Cserei: II. sz. 3. r. (Csereinek el-adattatása.) Teljesen Voltairet követi. Cserei is rabszolgaságba kerül, de gazdája, éles eszt látva, még hazamenet megteszi *gondosává* (felügyelő). Medinába viszik. — A szöveg is meglehetősen híven követi az eredetit.

10. *Zadig*: XI. (Le bûcher.) *Zadig* csakhamar barátja s oktatója lesz gazdájának. Sikerül eltöröltetnie azt a szokást, hogy az özvegyre jutott nő férje hulláján megégeti magát. Meglátogatja a szép Almonát (Sétoc rokonát), ki épen ez özvegyi máglyahalálra készül s lobeszéli róla. Akkor lett törvény Arábiában, hogy az özvegy, mielőtt máglyára lépne, legalább órahosszat legyen négyszem közt egy fiatal emberrel. Azóta egy eset sem fordult elő.

Cserei: II. sz. 4. r. (Medinai dolgok.) Cserei is eltörölteti azt a szokást Medinában, de Voltaire csattanója nélkül. A tűzhalálra készülő özvegy (Cserei gazdájának sógornője) csak úgy hajlandó lemondani a tűzhalálról, ha Cserei egy év múlva nőül veszi. Cserei ezt

megígéri, csakhogy czélt érjen. (Almona is kifejezi Zadighoz való vonzalmát, de házassági ígéretet nem tétet vele.)

11. *Zadig*: XII. (Le souper.) Sétoc mindenüvé magával vitte Zadigot. Együtt mentek a bassorai híres vásárra. Egy vendéglőben a világ minden tájáról odajött emberekkel kerültek egy asztalhoz. Nagy vallási vita keletkezett, már majdnem verekedésre került a sor, mikor Zadig kimutatja, hogy egy véleményen vannak, akár ökröt, akár halat, akár tengert, akár mást imádnak, mert tulajdonkép azt imádják, a ki az ökröt, a halat, a tengert stb. adja nekik. Kibékülnek s összeülkeznek.

Cserei: II. sz. 5. r. (Külömb vélekedések.) Itt a mekkai vásáron történik ugyanaz, s a vitatkozók közül csak az egyiptomi, indiai és kaldéai szerepel. De míg Zadig egyszerű bölcseséggel csakugyan kibékelteti a vitatkozókat, itt Cserei csak magában gondolja, hogy valamennyinél külobb a magyar hit, «mely semmi éktelenségekből nem állott, hanem eme' kettőből: *I-szer*: Tisztöld a 'Magyarok' Istenét. *II-szor*: Jó barátiddal jót tégy» — nem véve észre, hogy mikor a maga hitét másoké felett dicséri, a *Voltaire* szatírája őt is csípi. — Dugonics toldása: a szerencsenek szokásai; Cserei levelet kap Telekes-től, melyben Örkény eltűntét tudatja.

12. *Zadig*: XIII. (Le rendez-vous.) A «csillagok papjai» az «özvegy máglya» eltörléseért haragusznak Zadigra, vallástagadással vádolják s tűzhalálra ítélik. A szép Almona menti meg. Négy főpapnak, kiket előbb szépségével egyenkint meghódított, saját lakására, egy időre találkát ad, de oda hívja a bírakat is. A papok megszégyenülnek. Zadig meg van mentve. Sétoc nőül veszi Almonát.

Cserei: II. sz. 6. r. (Csereinek új veszedelme.) Csereit is elítélik a «csillagosok», őt is az özvegy menti meg, de máskép. Elhitei a főpappal, hogy mégis csak meg akar halni, de Cserei kezétől, a kit másnap már ki fognak végezni. Elérkezvén a végrehajtás ideje, Cserei segítségével a főpapot szúrja le. Az arab kereskedő nőül veszi az özvegyet, a mi elég következetlenség, mert hiszen Cserei ígért volt neki házasságot.

13. *Zadig*: XIV. (Le brigand.) Astarté után vágyódva, Zadig visszaindul Babilonba. Egy rablóvezértől megtudja, hogy Moabdar királyt megölték, nagy az országban a felfordulás, de Astartéról semmi hír.

Cserei: II. sz. 7. r. (Bessarábiai csínok.) Hazaindul Cserei is Bessarábiába. Egy haramjavezértől megtudja, hogy Takson meghalt. Hajóra ül, Titel körül hajótörést szenved, onnan gyalog, majd dereglyén megy Szegedig.

14. *Zadig*: XV. (Le pêcheur.) Zadig egy halászszal találkozik, a ki elpanaszolja neki, mennyi kárt szenvedett a nemrég lefolyt háborús időben. Azelőtt sajtkereskedő volt, az egykori híres minisztert, Zadigot is ő látta el sajttal, de az eltűnt s adása maradt. Zadig megnyugtatta, hogy majd megkapja, csak menjen Babilonba, Cadorthoz, s mondja meg neki, hogy beszélt az ő barátjával.

Cserei: III. sz. 1. r. (Cserei Zegeden.) Ugyanaz a történet. Csak-hogy Dugonics megsétáltatja előbb Csereit Szeged környékén s helyi nevezetességeket magyaráz. Eltérései lényegtelenek.

15. *Zadig*: XVI. (Le basilic.) Zadig, tovább haladva, egy réten,

valamit keresgélő asszonyok közt, megtalálja Astartét. Astarté eladja eddigi sorsát:

Cador mentette meg, egy pap-testvérere bízva, a ki a templomban egy nagy bálványba rejtette el. E közben ő helyette elfogtak Egyiptomban egy hozzá hasonló nőt, Missoufot (l. IX. fejt.), kit Moabdar annyira megszeretett, hogy feleségül vette. Elment egyszer imádkozni Missoufért a nagy bálvány elé. A bálvány (t. i. a benne rejtőző Astarté) megszólalt s visszautasította kérését. Moabdar beleőrül e megaláztatásba. Majd egy polgárháborúban elesik, Astartét egy hircaniai herceg, majd egy rabló fogja el (l. XIV. fejt.). Ez adta el mostani gazdájának, Ogulnak.

Ogul elpuhult, nagytű, csupa has-ember. Most is elrontotta a gyomrát. Orvosa rózsavízben megfőzendő basiliscust rendelt neki. Azt keresnek a réten most az asszonyok. Zadig jelentkezik Ogulnál, hogy ha Astartét szabadon bocsátja, ő meggyógyítja. Megvan az alku. Astarté hazamegy Babilonba. Zadig pedig egy felfűtt tömlőt (állítólag abban van a basiliscus) dagasztat egy hétig a puha Ogullal, elhitetve vele, hogy ilyenképen a basiliscus győgyereje majd a pórúsain fog behatolni. Ogul meg is gyógyul — az erős, izzasztó munkától.

. Cserei: III. sz. 2. r. (Örkénnek történetei.) Cserei hasonló körülmények közt talál Örkényre. Csakhogy ott nem basiliscust, hanem rezneket¹⁾ keresnek, s Örkény gazdáját Billának hívják. Megvan a megszólaló bálvány is, azzal a megjegyzéssel, hogy nem a magyarok, hanem a «paunónok» bálványa volt. Örkény is többszörös fogság után jutott a kövér Billához. Taksón is megbolondul, mikor a bálvány (= Örkény) megszólal.

A főkülömböség abban van, hogy Cserei előre megmondja Billának, hogy nem a reznék, hanem az erős, rendszeres testgyakorlás fogja meggyógyítani s ezzel elesik az egész epizód elméssége. Az akkori magyar történethez akarja fűzni a mesét Dugonics az által is, hogy Billa felgyógyulása azért sürgős, mert Erdélybe kell mennie, hogy Gyula vezér leányát, Saroltát, megkérje Géza részére.

16. Zadig: XVII. (Les combats.) Astarté hazaérkezik. Férjhez kell mennie, hogy legyen királya is Babilonnak. Az elnyeréseért rendezett párviadalokban egy fehér vitéz győz (Zadig), de harcei öltözetét az éj folyamán elcseréli a legyőzött Itobad. Zadig ennek zöld ruháját kénytelen felvenni reggel s mikor kimegy, a tömeg csúfolódik vele. Nagy a csodálkozás, mikor a győztes fehér lovag a bírúk előtt Itobad nevet jelent be. Zadig elkeseredve sétál az Eufrates partján.

Cserei: III. sz. 3. r. (A' Budai Tornák) és 4. r. 1. §. (Ravasz-ság.) Örkény Budára érkezik. Már öcsese, Géza, uralkodik. Örkény kezéért bajnoki verseny. Cserei fehér színekben küzd, győz. De mikor harcei öltözetét levetvén, elmegy hazulról, a legyőzött vörös vitéz el-

¹⁾ Reznék, a Nyelvtörténeti Szótár szerint = gallinago, schnepp. A Szinnyi-féle Tájzsótár szerint pedig «valami kisebb vízi madár (Bereg-m, Tiszahát)».

cseréli ruháját. Másnap reggel mindenki nevezi a vörös vitézt (Csereit). Cserei elbujdosik, miután erről a fejedelmet értesíti (ez már a 2. §. elején).

Lényeges különbség, hogy Astarté tudja, melyik Zadig a küzdők közt, mert ő küldte neki az öltözetet: Örkeny nem tudja, melyik Cserei. — Cserei már ebben a részben beszél (sétája alkalmával) azzal a remetével, kiről Voltairenél csak a következő fejezetben lesz szó.

17. *Zadig*: XVIII. (L'ermite.) Az Eufrates partján bolyongva, egy remetével találkozik Zadig, s elindul vele vándorútra. Nagy csodálkozására a szent férfiú első, szíves szállásadójuktól egy aranytálat lop el, s odaajándékozza a másodiknak, egy fukar embernek; a harmadiknak felgyújtja a házát, a negyediknek, egy szegény özvegy-asszonynak, vízbe löki a kis fiát. Zadig megbotránkozva vonja kérdőre, de a remete megfejté neki, miként válik majd javára valamennyinek e látszólagos sérelem. A remete angyallá változik. Zadig megérti, hogy semmi sem történik véletlenből s hogy alá kell vetnünk magunkat az Úr rendelkezéseinek. Térdre borulva imádja az Úr küldöttjét, az elszálló angyalt, ki még visszakiált neki a magasból: «Menj Babilonba!».

Cserei: III. sz. 4. r. 2. §-tól végig. (A' Fehérnek viszontagságai.) Dugonics letörli a remete-epizód misztikus jellegét. Míg Voltairenél a remete angyal, kit az Úr küld a sokat csalódott halandó megnyugtására, Dugonicsnál valóságos, halandó remete, Géra nevű, kit az egész környéken már régóta ismernek. Megvannak itt is a remete érhetetlen cselekedetei, hígítva s néhol sértő durvasággal (a vízbe lökött, többször felmerülő kis fiút a pallódeszkával föbe veri). A végén természetesen elmarad a mennybemenetel: mind a ketten szépen visszasetálnak a Gellérthegyre. A remete még megjövendőli Csereinek, hogy a vörös mák még fehérre változik (célzás az elcsereált öltözetre), megjövendőli a keresztyén hit felvételét, a tatárjárást.

18. *Zadig*: XIX. (Les énigmes.) A párviadalokon kívül talányok megfejtésében is versenyezni kellett az Astarté kezéért küzdőknek. Zadig, visszajövén Babilonba, épen e második próbára érkezik. Jelentkezik, leleplezi Itobad csalárdságát, újból megküzd vele, részt vesz a talányok megfejtésében, s itt is győz. Böles király s boldog férj lesz; nem felejtkezik meg jó embereiről, s nem áll bosszút ellenségein.

Cserei: III. sz. 5. r. (A' Történetnek alkonyodta.) Cserei visszajövén, részt vesz (vörös öltözetben) a talányok megfejtésében, és győz. E szerint a párviadalban a fehér, a talányok megfejtésében a vörös győzött. (Kötező is Sarolta Örkenynyel, hogy most már két férje lesz.) De Cserei jelentkezik, kiderül, hogy mindkét esetben ő volt a győztes, megfejt újabb kilencz kérdést, újból megví álnok ellenfelével, s leszúrja. Cserei megkapja Örkenyt és Sepel szigetét.

Dugonics részletezi, elnyújtja a talányokra adott feleleteket. S míg Voltaire csak utal még néhány kérdésre, Dugonics még kilenczet ad bő feleletekkel együtt.

De van egy nevezetes különbség. Zadig is megví Itobaddal másodszor is. De megelégszik azzal, hogy lefegyverzi. Másképp Dugo-

nicsnál. Cserei lefegyverzi ellenfelét (a «Marahányi vezért»), s restelvéen tovább folytatni az egyenetlen viaskodást, elveti a kardját. Öltre mennek. A «gyalázatos Marahány» az elvetett kard felé taszigálja Csereit, hogy a kardot felkapván, könnyebben elbánhasson vele. Észreveszi ennek gonosz gondolatát Cserei: felkapja a levegőbe s hassal fekteti a kardra. Annak mégis sikerül kihúzni maga alól a kardot s elkezd vele hadonázni. Cserei kicsavarja kezéből, s ismét felszólítja, hogy mondjon le Örkenyről s vallja be álnokságát. A marahány nem teszi, sőt alattomosan meg akarja fojtani Csereit. «Ezt az utolsó méltatlanságot nem szívelhetvén többé Cserei, ... agyékán körösztlű döfte a kardot.» E hosszas küzdelemnek az a mozzanata, hogy a magyar vitéz megkegyelmez az idegennek s csak alattomos támadásai láttára öli meg: *nagyon emlékeztet Arany Toldijára*, ki a cseh vitézzel bánik el hasonló módon. (Ilosvainál a cseh vitéz gyáva könyörgésére «meg sem hajlik szíve jó Tholdi Miklósnak; hamar fejét vővé az cseh Mikolának».) Ez itt, mint láttuk, Dugonics leleménye. De ő szinte naív telhetetlenséggel aknázza ki; míg Aranyhoz (mint talán egy ifjúkori olvasmány távoli emléke) sokkal tökéletesebb formában: a megkegyelmezés s az alattomosságon való felháborodás egyetlen mozzanatában jutott el.¹⁾

* * *

Dugonics regényének, mint ez összevetésből élesen kitűnt, alig van valami értéke; semmivel sem több, mint Dugonics egyéb regényeinek. De azokkal, s néhány XVIII. századvégi verses regénynyel együtt neki is jut egy szerény hely irodalmunk történetében. Mindezek u. i. előfutárai a honfoglalási tárgyú eposznak, melynek nagyszerű fejlődése Aranyosrákosi székelv-eposzától Vörösmartyn, Czuczoron, Horváth

¹⁾ Hasonló párviadal leírása még egy van *Csereiben* (II. sz., 2. r. 4. §.): Cserei, mikor a vert asszony segélykiáltásaira kardra megy a szerccsenel, lefegyverzi; meg is elégednék ennyivel, de a szerccsen kést ránt ki övéből, hogy alattomosan leszúrja. Erre Cserei is végez vele. — Ezt Voltaire is így beszéli el (IX. fejj.). — Végül még egy részlet emlékeztet Aranyra. Az Örkeny kezéért való bajvivás, az öltözet elcserélése (jól lehet más okból s egészen más lélektani alapon) a *Toldi Szerelme* tragikus magvával szolgáló hamis párbaft juttatja eszünkbe. *Toldi Szer.* ezen jelenetének ismerjük ugyan köztudomású forrásait (Szigligeti *Rózsája*; az *Orlando furioso*; Kemény: *Özvegy és leánya*) [v. ö. Szinnyei F.: *Arany Toldi Szer. forrásai*. Budapest 1905.], — s nem is akarjuk a források számát szaporítani: e megjegyzés célja csak az, hogy támogassa a főt említett lehetőséget. Ha az magában állna, kevésbbé volna valószínű, mint így, harmadmagával.

Endrén, Debreczenin át Arany János hún-eposzáig halad. Ezek elé állítandó oda mintegy bevezetésül, előkészületül, ama primitív, prózai és verses regények csoportja, melyek tárgyukat a honfoglalási, vagy azt közvetlen követő, vagy megelőző korban játszatták. Fontosságuk abban van, hogy a keretül fölvetett kor elkerülhetlenül kényszeríti őket, hogy éreztessék, bármily tökéletlenül is, a korszínezetet; hogy az övéktől különböző társadalmi légkörbe vezessék az olvasót; hogy a gyér történelmi adatokból megpróbálják rekonstruálni a régi magyarság életmódját, szokásait, s főkép vallásos életét. Valami magyar mythologiai fictio kezd kialakulni már e művészietlen alkotásokban is, mely tovább fejlődik majd a honfoglalási eposzban, de mindvégig gyengéje marad ez egész irodalmi ágnek. Zrínyi nagyszerű műve óta első dadogásai ezek a *couleur locale*-nek s figyelmet is majdnem egyedül ebből a szempontból érdemelnek.

(Budapest.)

HORVÁTH JÁNOS.

TOTEMISZTIKUS NYOMOK A GÖRÖG TÖRTÉNETBEN.

(Folytatás.)

3. A bika-kultusz Attikában.

A krétai Minotaurus a Theseus-mondát hívta emlékünkhöz, Theseus-szel viszont *Attika* földjére léptünk. Megtaláljuk-e majd itt is az állatkultusz afféle nyomait, a minőkre eddig a krétai kecske és bika vezettek?

A mi a *bikát* illeti, egyenesen a krétait fedezzük fel újból Attika partvidékén a *marathoni* bikában, a melynek történetét — egy, az Akropolison felállított anathéma kapcsán — a legrészletesebben Pausaniasnál olvashatjuk (1, 27, 10.). A monda szerint ugyanaz a bika ez, a melyet a haragvó Poseidon Kréta pusztítására küldött el Minos uralkodása alatt, s mely azután a szigetről a Peloponnesosba jő, itt az argosi síkról az Isthmoson keresztül Attikába tör, míg azután Theseus az Akropolisra hajtja, s Athena istennőnek áldozza fel. Ettől eltérőleg Plutarchos forrása úgy tudja (Theseus, 14.), hogy Theseus a tetropolis legyőzött rémét, miután Athénben diadalmenetben hordoztatta körül, Apollon Delphiniosnak mutatta be áldozatul. Az athéni Delphinion Aigeus-szel van szoros kapcsolatban; a monda szerint ő alapította, itt lakott, s a Delphinion egy hermája még később is az *ἐν Ἀίγέως πόλει*s nevet viselte (l. a Delphinion-czikket Pauly-Wissowá-